

Хазяїн (скорочено)

Іван Карпенко-Карий

Дійові люди:

Терентій Гаврилович

Пузир —хазяїн, мільйонер.

Марія Іванівна —його жінка.

Соня —їх дочка.

Феноген —права рука хазяїна.

Маюфес —фактор [посередник].

Павлина —кравчиха з города.

Зеленський,

Ліхтаренко —економи.

Куртц —шахмейстер [спеціаліст з розведення овець]. Петро Петрович

Золотницький — родовитий багатий пан.

Калинович —учитель гімназії.

Зозуля —помічник Ліхтаренків.

Лікар.

Харитон —розсильний.

Петро. Дем'ян. Дівчина. Юрба робітників.

ДІЯ ПЕРША

Кабінет

Ява I—II

До кабінету заходить помічник хазяїна Феноген з халатом у руках. Слідом входить Маюфес, посередник при укладанні торгових угод, давній знайомий Феногена. Феноген жартівливо звертається до Маюфеса, що той, мовляв, усе грошики загібає. Фактор віднікується, а Феноген нагадує йому, що він же купив чудовий будиночок. Маюфес заперечує, що за ці роки інші уже собі не будинок купили, а палати. Потім вони починають розмовляти про халат Пузиря.

Ф е н о г е н. Халат мільйонера! Бачите, як багатіють. Ще отакий є кожух, аж торохтить! Нового купувати не хоче, а від цього халата і від кожуха, повірите, смердить! Он, як люди багатіють, учіться!

І розповідає зі сміхом, що колись хазяїна в такому кожусі не пустили в земський банк. На це Маюфес відповів, що Терентія Гавриловича і в рогожі пізнають. Феноген просить Маюфеса підшукати йому для купівлі землю, десятин п'ятсот, ближче до вокзалу.

Ява III

Входить Зеленський, економ, і сам до себе говорить, що доводиться поклонятися передхолопами, бо вони силу мають, можуть наговорити хазяїнові зайве, отже, треба піддобритися.

І просить Феногена, який зайшов, замовити слово за нього перед хазяїном:

— Терентій Гаврилович гнів на мене має, і я боюсь, щоб мене не перевели в Чагарник на місце Ліхтаренка; а там менше жалування, у мене сім'я...

Феноген, побачивши, що Зеленський дістає гроші, починає ніби підмовлятися, мовляв, "Знаєте, який наш хазяїн, часом, щоб не подумав, що ви мене підкупили, у нього честь — перше всього!"

Зеленський умовляє його, що "дурно ніхто нічого не робить; ви для мене, я для вас". Феноген погоджується, кажучи, що він гроші ніби позичає, і якщо нічого корисного не вийде — віддасть.

Ява IV

Феноген лічить гроші і з задоволенням думає:

— Якби не давали, то я б і не брав. А коли дають — бери! І сам хазяїн наш усіх навчає: з усього, каже, треба користь витягати, хоч би й зубами прийшлося тягнути — тягни!

Так і сам Пузир розбагатів, то ж тут і гріха немає.

Ява V

Феноген віддає халат дружині і дочці хазяїна, щоб вони його скоріше підлатали й зашили. Жінки беруться до роботи; Марія Іванівна просить кравчиню з міста зняти мірку і зшити халат чоловікові на іменини, бо сам він відмовляється купити новий.

Марія Іванівна боїться дарувати халат, бо чоловік гніватиметься, де взяла гроші. То ж вирішили гарно розшити атласний халат буряками й овечками, а потім кравчиня запропонує Пузиреві його купити за дуже дешевою ціною. Хазяїн побачить, що дорога річ продається дешево, і купить.

Соня, дочка, сумнівається, чи буде гарний халат з буряками та вівцями, але мати говорить, що її татові як хазяїну буде це приємно. Дочка хоче сказати Пузиреві про освідчення вчителя гімназії Івана Миколайовича, але мати радить зачекати, сама наперед випитає його думку.

Ява VI

Пузир розмовляє з Маюфесом і говорить, що справа того трудна. Адже у нього самого сорок тисяч овець, боїться, що й для них не вистачить паші.

М а ю ф е с. Де ж таки! Оце сказали: паші не стане!.. Торік, як я ку-пиву васдля одного німця валахів, пам'ятаєте? — то для прийомки три дні їхали вашою землею... їхали ми цілий день. "Чия земля?" — питаємо. — "Терентія Гавриловича Пузиря". На другий день знову питаємо: "Чия земля?" — "Терентія Гавриловича". І тільки на третій день, надвечір, почалася земля Гаврила Афанасійовича Чобота. Ха—ха! Княжество! Ціле княжество. Німець, що зо мною їхав, дивувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день, сміючись, сказав: "У цього хазяїна більше землі, ніж у наших герцогстві". Єй—богу, так і сказав. Хе—хе—хе! Та щоб на таких степах не можна було випасти ще дванадцять тисяч овець?"

Пузир погоджується, що воно—то й можна випасти, але це справа небезпечна: удаване, фальшиве банкрутство, яке йому пропонують підтримати, може погано

закінчитися. Маюфес запевняє, що Петру Тимофійовичу, який його послав, допомагатимуть відомі адвокати й найбагатші купці: хто мануфактуру прийме, хто гурти овець, хто кінський завод, так потихеньку багатство і розтане, як віск. Будови ж — "діло рук чоловічих... хе—хе—хе! Ще й страхову премію візьмем".

Пузир знову говорить, що справа небезпечна і питає, по скільки ж думає Петро Тимофійович заплатити кредиторам. Маюфес відповідає, що по десять або, на худий кінець, по двадцять копійок. Пузир швидко вираховує, що "банкротові" вийде два мільйони чистого прибутку. З нічого — цілий капітал. "Такого капіталу кредитори не подарують. Найдуться завзяті, будуть судиться, а як діло дійде до суда — тоді погана справа!"

Маюфес його заспокоює, що вся сума розкинеться не на якихось бідолах, а на московських, лодзінських фабрикантів та на всякі банки. "Фабрики та банки розкинуть потері на других, підведуть свої баланси, і квіта. Ха—ха! Що їм така сума — виграшка!"

Пузир іронічно говорить, що ось так: для одних — дрібниця, а іншому — капітал. "З миру по нитці — голому сорочка". І погоджується допомогти купцю Михайлову організувати фальшиве банкрутство, взявши на випас його вівці — дванадцять тисяч. При цьому вимагає за послугу двадцять процентів з валової виручки. Маюфес цікавиться, яка ж йому особисто буде винагорода, але Пузир каже, що розрахується з ним восени, після того, як побачить свій прибуток. Маюфес зголоднів і хитренько допитується, чи можна де на вокзалі пообідать. Пузир вдає, що не розуміє натяку, й говорить, що він на вокзалах не обідає, бо возить свої харчі. І питає у Феногена, чи на вокзалі є буфет.

М а ю ф е с . Треба поспішати, бо їсти хочу, аж шкура болить.

П у з и р: Тут недалеко.

М а ю ф е с . Та мені небагато й треба: хоч би чарку горілки та шматочок хліба... Ха—ха—ха! Так, кажете, бухвет є?

Феноген. — Є.

М а ю ф е с . Прощайте!

(Вийшов.)

Ява VII

П у з и р. Всякий чорт прийде сюди голодний, а ти його годуй! Нема, щоб з собою привіз солонини там, чи що. Нехай не звикають!

Ф е н о г е н . — Це не ресторація, а хазяйський дім!

Феноген іде і зітхає. Пузир його питає, у чому справа, а той розповідає про економа Зеленського:

— Зеленський наш дуже стривожений тим, що ви на нього гніваєтесь... Авін чоловік усердний, сім'я велика... Жаль мені його дуже, а коли обідите, то й гріх, він для вас і в огонь, і в воду! З коня не злазить цілий день, побивається...

Пузир говорить йому, щоб не мішався не в своє діло.

Ява VIII

Входять Куртц, Зеленський і Ліхтаренко. Феноген сідає в сусідній кімнаті так, щоб

усе було видно й чути. Пузир незадоволено звертається до Зеленського:

— Ну, як—таки ви, пане Зеленський, і досі не загнуздали мануйлівських мужиків? Де ж це видано, щоб на буряках платити робочому по тридцять п'ять копійок вдень?

І ставить у приклад Ліхтаренка, який платив і по п'ятнадцять копійок, і по двадцять, а тепер, в гарячу пору, по двадцять п'ять копійок на їх харчах. Потім припускає, що Зеленський, мабуть, ще й годує своїх робітників.

П у з и р . — Боже мій! І харчуєте?! То це вийде по сорок п'ять копійок. Добре хазяйнуємо! Робочі все заберуть, а нам же що залишиться, а чим же я буду вам жалувати платити? Так не можна, ви не вмієте зробити дешевого робітника!

Зеленський пояснює, що у нього інші умови, а Пузир йому заперечує, що умови люди роблять. Зеленський знову говорить, що в Мануйлівці, де він служить, люди більш заможні, бо, крім своїх наділів, беруть в аренду "оброчну казенну землю", артілі позаводили. А робітник тільки там дешевий, де немає землі, де бідність.

П у з и р . — Так ви зробіть у Мануйлівці бідність!

І переводить Зеленського в Чагарник, а Ліхтаренка — в Мануйлівку, щоб він і там "зробив бідність".

Зеленський бідкається, а Феноген стогне й кахикає за дверима.

Пузир. — Порфирій дасть десять тисяч! Ви не вмієте з народом, а Порфирій уміє...

...Мануйлівці запустили недоїмку і не заплатили. Через тиждень та оброчна земля, що держать в оренді мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля залишилась за мною, чуєш?

Ліхтаренко каже, що спробує, а Пузир відповідає різко:

— Це тобі не борщ, тут пробувати нічого, треба взяти! Ти розумієш? Взяти! Казенну оброчну статтю взяти! Наділи мужицькі на десять літ в оренду взяти! А як мужик залишиться без землі, роби з ним, що хочеш; а поки при землі, мужики все одно, що бури, нічого з ними не зробиш!

Зеленський говорить на свій захист, що він пробував, тоді Пузир його грубо обриває:

— Ви ніколи не пробуйте, а просто — їжте!

Зеленський зауважує, що в Мануйлівці є такий вчитель—артільщик, що й Ліхтаренко об нього зуби ламає.

Пузир. Порфирій, настали' зуби! Опит є, стежка протоптана, шквар! ...Нам нужен дешевий робітник, розумієте? А без дешевого робітника хазяйство вести годі!

Зеленський проситься, що в Чагарнику платня менша, а в нього сім'я, Феноген знову стогне за дверима. Пузир обіцяє зберегти таке ж жалувати, як і раніше. І велить Куртцові їхати в степи на прийомку овець, які він ніби купив. Карло Карлович говорить, що для утримання і догляду такої кількості овець йому потрібен помічник. Пузир не погоджується і каже, що йому допомагатимуть чабани, а восени він його голову "оливою гарно" помастить. І велить вигнати старшого чабана Кліма, який ніби при продажу худоби за десять карбованців передав покупцеві Крячковському двадцять овець зайвих. Куртц намагається захистити хорошого чабана, але Пузир невмолимий:

— Мені потрібні люди надійні, чесні, а як ви станете самі покривати шахраїв, то мене обберуть як липку. Вигнати!

Ява IX

Феноген заходить, стає навколiшки перед Пузирем, цілує йому руки за те, що не скривдив Зеленського, і говорить:

— От, Клима ви вигнали, бо я дізнався за валахів [овець] і сказав, а тепер я вам скажу, що Ліхтаренко... Дивиться крізь пальці... та ще й сам руки вмокає!

Далі розповідає, що коли здавали пшеницю, то Ліхтаренків помічник Зозуля десять мішків скинув у жида Хаскеля, який хліб скупає і має магазин у містечку. Пузир дякує Феногенові:

— Спасибі тобі, Феноген! Ти один у мене вірний слуга! Кругом крадуть і крадуть.

Ява X

Повертається до Пузиря Куртц і говорить, що такого не може бути, щоб чабан Клима був нечесною людиною, адже шахмейстер перевіряв усе за конторськими книгами. Клима обмовив, запевняє він, чийсь злий язик, і це просто паскудство.

Ява XI

Пузир питає Феногена, що він тепер скаже, а той відповідає, що Карло краде сам, а Клима допомагає. Пузир доручає Феногенові проїхатись по отарах та прослідкувати.

Входить Ліхтаренко, і Пузир починає допитуватися, як це у нього крадуть пшеницю — помічник Зозуля цілий віз вивантажив у Хаскеля.

— Може, який лантух або два — то буває; де ж ви бачили, щоб у великій економії ніхто нічого не вкрав?! Та хоч би у мене сто очей було, то й то не встережеш!... Всі крадуть по-своєму, та без того і не можна, Терентій Гаврилович! І розсиплеться, і загубиться, і вкрадуть яку мализну...

Хазяїн сердиться, говорить, за що ж він тоді економам гроші платить.

Ліхтаренко. А за тих сто тисяч пудів пшениці, що я здав на вокзалі, а ви гроші взяли!... Терентій Гаврилович, ви тільки не гнівайтесь, а розсудіть гарненько. Будемо так говорити: ви мені дасте великий шматок сала, щоб я його одніс у комору! Я візьму те сало голими руками і однесу сало в комору, і покладу; сало ваше ціле, а тим жиром, що у мене на руках залишився, я помастю голову — яка ж вам від цього шкода?

Пузир сердито проганяє свого економа, а Зозулю все—таки велить звільнити з роботи.

Ява XII

Феноген (говорить до Пузиря). От чоловік! І риби наловить, і ніг незамоचे!

Пузир (відповідає). Я знаю, що він більше всіх краде, та зате і мені велику користь дає!

Хазяїн розбирає пошту й дізнається з листа, що його дочку хоче сватати син великого землевласника Чобота. Феноген застерігає його, що треба спитати Соню, адже вона може й не погодиться. Пузир дивується — як це так, щоб не погодилася. Адже майбутній наречений — один у батька, а батько — хазяїн на всю округу.

Далі Пузир довідується, що одержав орден Станіслава другого ступеню на шию і

радіє:

— Недурно пожертвував на приют. Восени поїдемо на засідання в земський банк — нехай усі ті, що сміялися з мого кожуха, губи кусають!

Феноген. Та ви зробіть собі, Терентій Гаврилович, нову хорошу шубу і хороший сюртук, бо орден буде у вас на шиї, а кожух зверху, то вас знову швейцар виганятиме з прихожої, як торік виганяв.

П у з и р. Я розхристаюсь, як будемо входить; тільки на поріг, а тут йому перед самим носом блись — орден! Ну, та й швейцар мене тепер пізнає! Дався я йому взнаки; пам'ятаєш, як молив потім, щоб я його простив, — у руки цілував, навколішки ставав!

Ф е н о г е н . Перше опаскудив, на сміх усім кинув, а потім просив... Такого хазяїна виганяв з прихожої, прийнявши за старця, а все через кожух. Старий він, тридцять літ носите, дуже торохтить і сильно лоєм тхне.

Пузир обіцяє задля ордену пошити собі шубу з лисячого хутра.

Ява XIII

Приходить Золотницький, сусіда, дворянського роду. Він вітається й підсміюється над Пузирем, називаючи його Крезом [міфологічним великим багатчем]. Пузир цього не розуміє й говорить, що він не такий уже й кремезний, як гостеві здається. Золотницький продовжує іронізувати, що Пузир усе в тому ж халаті, і питає, чи багато він ще прикупив землі. Пузир відповідає, що немає поки що підхожої, і питає Золотницького, чи не продає він Капустяного — свого маєтку.

Золотницький. Дай віку дожити, не виганяй ти мене з Капустяного! Потомствених обивателів і так небагато в околиці осталось, все нові хазяїни захопили, а ти вже й на мене зуби гостриш. Успієш ще захватити і Капустяне, й Миролюбівку.

Пузир каже, що не доживе до того часу, а потім прицінюється, за скільки б Золотницький продав маєток. Той, сміючись, каже, що за два мільйони, думаючи, що таке Пузиреві не під силу. Хазяїн же говорить, що хай продає, то й побачить, під силу чи ні... Золотницький розповідає, що буде цукровий завод, і пропонує Пузиреві стати компаньйоном. Той відмовляється, мовляв, це не його справа. Золотницький умовляє поїхати з ним до міста, ознайомитися зі справою. Пузир погоджується, бо йому треба в місті орден одержати. Гість з приводу ордену жартома вимагає шампанського, Пузир каже, що в нього немає. Тоді Золотницький пропонує поїхати в місто і там поставити шампанське. Пузир відразу ж згадує, що не може їхати, бо в нього і справи вдома, і взагалі він нездужає...

Золотницький. Уже злякався, що шампанського треба ставити. Ну, я сам поставлю; а тим часом давай чого-небудь попоїсти, бо ти не догадаєшся нагодувати, а я голодний!

Пузир вибачається, що у нього немає вишуканих страв, усе по-простому: борщ, каша та, може, ще яблучний пиріг.

Золотницький радий і цьому та питає Пузиря, чи він часом не земський гласний. Пузир відповідає, що так, його вибрали торік, але він ще й разу не був. Золотницький його картає, що це йому не робить честі. І каже, що на нинішніх зборах буде важливе питання: продовольство для голодного люду до урожаю.

Пузир. Це до мене не тичеться. Це химера! Голодних буде тим більше, чим більше голодним помагати. Он у мене робочим поденним платять тридцять п'ять копійок. Нехай голодні ідуть до мене по п'ятнадцять копійок на роботу.

Золотницький говорить, що таких дуже багато, тисяч двадцять, тому треба придумати щось інше, "душею увійти в становище голодних, не дати їм загинути, не дати розповсюдитись цинготній болізни".

Пузир. Це не моє діло!.. Чудні люди! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ятники якісь став!.. Повигадують собі ярма на шию і носяться з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишені продирають. Чудні люди!

Золотницький питає, при чому тут пам'ятники, а Пузир показує листа, в якому говориться, що в Полтаві дозволено поставити пам'ятник першому українському поетові Івану Петровичу Котляревському. На цей пам'ятник гроші збираються на Полтавщині, але можна жертвувати і звідусіль.

І добродій Храменко, не побачивши у списках тих, хто пожертвував, Пузиря, вирішив повідомити йому особисто про таку добродію справу.

Золотницький дивиться на Пузиря й питає, хто ж він такий? Малоросіянин? Пузир говорить, що не криється, він природжений хохол. Отже, каже Золотницький, і пожертвуй на пам'ятник народному поету.

Пузир. З якої речі? Я жертвую на приюти...

Золотницький. Ждучи нагороди.

Пузир. Не криюсь. А Котляревський мені без надобності.

Золотницький. І як тобі не сором отаке говорить? Такий хазяїн, такий значний обиватель, ще й кавалер, а говориш, як дикий, неосвічений мужик: "Котляревський мені без надобності!" Противно й слухать! Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ... Всі народи своїх поетів шанують, почитають і ставлять їм пам'ятники!!!

Пузир питає, чи Золотницький пожертвував сам. Той відповідає, що відішле триста карбованців.

Пузир. Ну й буде з них, а від мене не поживляться!

Золотницький розгнівався, не захотів навіть їти обідати:

— Обідати у такого хазяїна важко, тут і кусок в горло не полізе. До земських діл тобі нема діла, луччих людей свого краю ти не знаєш, знати не хочеш і не ціниш — я соромлюсь сидіти поруч з тобою за столом!

Пузир дивується, чого це так Золотницький ображається за того Котляревського, хіба він йому сват чи брат.

Золотницький. Ах ти, нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею, і розвіє, не проливши і краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народу!!!

Пузир ображено говорить, що він цих слів не розуміє, і просить обідати. Золотницький каже, що тільки тоді сяде з ним за стіл, коли той дасть слово поїхати з

ним в "земське собрание" і відішле гроші на пам'ятник Котляревському. Пузир боїться, щоб йому не зробили безчестя, і погоджується усе виправити.

ДІЯ ДРУГА

Ява I

До будинку Пузиря підходить юрба робітників із вигуками:

— Ми не собаки — і собак краще годують! Може, хазяїн і не знає! Петро пропонує іти до хазяїна скаржитись, як їх Ліхтаренко годує, Дем'ян каже,

що треба кидати роботу та тікати звідси. Петро відповідає, що Ліхтаренко може привести їх силою й навіть у в'язницю посадити, і радить, якщо хазяїн нічого не зробить, їхати до начальства. Торік у Чобота було те саме, та ж після скарги у борщ почали кришити картоплю, а хліб краще випікати.

Дем'ян. Поки обробились, а після Семена так почали годувати та морити роботою, що ми покидали заслужені гроші та й повтікали, а він тоді й не скаржився, бо йому кувінька на руку: мед собі залишив, а бджіл викував з улика. Тікаймо краще, поки ще скрізь робота є.

Ява II

На ганок виходить Феноген і кричить:

— Що за гвалт, чого вам, ідоли, треба? Дем'ян (викрикує). Сам ти ідол!

Феноген (зі злістю). Ану, вийди сюди, хто то сміливий обзивається?

Дем'ян говорить, що вони вже вчені, призвідників не видадуть. Петро заспокоює всіх і просить, щоб вийшов хазяїн. Феноген каже, що він у городі. Тоді люди попросили, щоб вийшла хоч хазяйка. Феноген не хоче турбувати господиню й відсилає робітників працювати.

Ява III

Виходять Марія Іванівна і Соня, питаючи, що тут трапилося. Феноген відповідає, що бунт, і посилає Харитона за Ліхтаренком.

З гурту виступає Петро і каже, що бунту ніякого немає, просто робітники просять, щоб подивилися хазяї, яким їх хлібом годують, який борщ дають.

Соня (взявши хліб). Боже мій! Мамо, невже це хліб? І такий хліб у нас люди їдять?

Марія Іванівна говорить, що вона до цього діла не мішається, нічого про це не знає.

Петро. Згляньтесь, пані і панно! Хіба це хліб? Це потембос! Пополам з половиною, поки свіжий, то такий глевкий, що тільки коники ліпить, в горло не лізе, заліплює пельку; а зачерствіє — тоді такий твердий, як цегла, — і собака не вкусе.

Дем'ян додає, що "таким хлібом можна з пушки—маркелі стрілять у неприятеля".

Соня. Мамо!

Марія Іванівна. Я не знаю...

Соня (до Феногена). І ви, Феноген, не знаєте і ніхто не знає? Чого ж ви мовчите?

Феноген. Це не ваше діло, Софіє Терентіївно!

Соня. Як не моє діло? Як ви смієте так казати? У мене все тіло труситься від жаху, що у нас таким хлібом годують людей; може, й тато не знає, а на нього будуть говорити, що велить таким хлібом годувати робочих; зараз мені йдіть і веліть, щоб хліб був

хороший. Я сама буду ходити на кухню... Я не знаю, як його зробити, щоб він був добрий, але я розпитаю, навчуся, я не дозволю, щоб так людей у нас годували!!!

Всі. Спасибі вам, панночко!

Петро. Пошли вам боже щастя, що ви заступаєтесь за нас. А ось борщ, гляньте: сирівець зварять, посолять, замнуть пшоном — і готово! Ані бурячка, ані картоплі в ньому нема.

Соня. Я все зроблю, щоб вас годували краще!

Ява IV

Соня говорить Феногенові, щоб він наказав пекти кращий хліб і борщ наріти як слід. Феноген відповідає, що хай вона це скаже своєму батькові, а він не може міняти наказу хазяїна. Соня кричить, що вона не вірить, щоб батько велів людей таким хлібом годувати. Звертається до матері, а та все відповідає, що нічого не знає і не мішається до батькових справ.

Соня. Мамо, голубко, треба мішатись, бо люди нас прокленуть! У нас стільки всякого хліба, як води в морі, і весь хліб люди заробляють, вони повинні їсти за свою працю найкращий хліб!

Ява V

Приїжджає Пузир. У нього борода підстрижена, а на шиї видно орден. Марій Іванівна просить дочку не говорити зараз батькові про хліб, бо він утомлений і злий. Соня говорить, що вона не може ждати. Пузир сідає з родиною погрітися на сонечку. Жінка питає його, для чого це він підрізав бороду. Пузир показує орден. Всі його цілують і поздоровляють, але не розуміють, до чого тут борода.

Пузир. Тепер і ти бачиш, і всяке побачить, що на шиї орден; а як була довга борода, то закривала, і ніхто б не побачив! Для чого ж його носить, коли його не видно? Прийшлося підрізати трохи бороду.

І питає, чи личить йому орден.

Марія Іванівна. Боже, як гарно, зовсім другий чоловік!

Феноген. Так наче ісправник.

Пузир розповідає, що зустрів у місті начальницю гімназії, де вчилася Соня, і та причепилася, щоб Пузир купив дочці модної тканини на плаття, адже вона найкраща і найрозумніша її вихованка. Мати додає — як же не краща, коли одержала за навчання золоту медаль.

Соня дякує за подарунок і показує батькові хліб, говорячи з осудом, що саме таким у них годують робітників. Пузир каже, що скрізь по економіях так годують, бо "робочий чоловік, мужик, не любить білого хліба, бо він і не смачний, і не тривний. Оце саме настоящий хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!" Хоче відламати шматок — не ламається, хоче відкусити — не вкусить. Соня говорить — от бачите, ні вломати, ні вкусити. Пузир відповідає, що треба розмочити.

Соня. Тату, мій лебедику, не дозволяйте людей годувати таким хлібом. Не дурно казали в гімназії, що у нас годують людей гірше, ніж свиней; насміхались, я плакала і запевняла, що то неправда, а тепер сама бачу, і вся моя душа тремтить! Тату, рідний

мій, коли ви любите мене, шануйте себе, то веліть зараз, щоб людей краще харчували! А поки я буду знати і бачити, що у нас така неправда до людей, що вас скрізь судять, проклинають, мені ніщо не буде миле, життя моє буде каторгою!!

Пузир заспокоює її і обіцяє покращити харчування робітників.

Ява VI

Феноген бідкається, що "казенного інспектора" ще немає, а свій уже є.

Пузир. Ліхтаренко таки дуже вигадує на хлібові. По відомості, певно, показує чистий, а дає — бач який. Справді, не вкусиш! Та й не час тепер таким хлібом годувати: ще покидають робочі, возись тоді з ними, а пора настає гаряча. Скажи йому, що такий хліб можна давати тільки з першого сентября, як обробимось: тоді половина строкових не видерже, повтікає, а жалування зостанеться в кишені. Отак, скажи йому, розумні хазяїни роблять!.. Розтривожили мені дитину!..

Феноген бурчить, що гімназія, золота медаль призвели до непослуху, до того, що діждали власного інспектора.

Ява VII

Пузир думає сам про себе, що він постарів, став полохливий. Прийняв від Петьки Михайлова дванадцять тисяч овець, восени двадцять тисяч карбованців чистого прибутку одержить, а тривожно. А раптом Петро ускочить у "злосні" банкрути, хоч він і "ідол в комерції"? І думає знову:

— Постарів, полохливий став!.. Перше йшов за баришами наосліп, штурмом кришив направо і наліво, плював на все і знати не хотів людського поговору, а тепер такий пустяк тривожить! Знову, дочка тільки сказала, що над нею сміялися в гімназії, і мене аж у серце кольнуло. Люди знають про мене більш, ніж я думав... Натурально: то з степу не вилазив, а тепер почав між люди виходити, і треба оглядатись: що люди скажуть. І без людей погано, і з людьми погано... Не можна інакше (помацав орден), кавалер!

Ява VIII

Марія Іванівна і Соня поливають у палісаднику квіти. Соня говорить, що вона вже заспокоїлась і хай мати йде відпочивати.

Марія Іванівна. Дитино моя кохана! Від розмови з тобою я бадьоріша стала, ніж зранку. Ти така смілива, така розумна та так гарно говориш, що я, слухаючи тебе, молодію. І я така була, доню, не думай собі! А життя, знаєш, помалу перекрутило! Ми були так собі хазяїни, з середнім достатком, а тепер — де воно й набралось? Правда, тридцять п'ять літ працювали, сильно працювали. Ми, дочко, ніколи не знали, що можна, а чого не можна; аби бариш, то все можна! А от ти інакше дивишся... може, і твоя правда! Піду ж я, справді, поки до обіду, дещо перегляну (пішла), поштопаю, полатаю.

Ява IX

Соня сама про себе говорить, як їй важко було на душі, а зробила перший крок — і легко стало, ніби крила вирости. Вона вирішує сама за всім слідкувати, ходити на кухню, скрізь із батьком їздити. Аяже це велике господарство в майбутньому

дістанеться їй одній, а вона не знатиме, де тут зло, і не зможе зробити нічого доброго.

Ява Х

До Соні завітав Іван Миколайович Калинович, учитель гімназії, її гарячий прихильник. Соня радо ділиться з ним своїм відкриттям — вона знайшла свою стежку в житті, свою справу:

— Знаєте, Іван Миколайович, я задихалась перед цим великим хазяйським колесом; воно так страшно гуде і так прудко крутиться, що мимо мене пролітали, мов у сні, самі тяжкі враження, і я навіть не могла розібратись ні в чім, а тільки серцем чула, що тут навкруги мене робиться неправда, зло; а поправить, зупинить зло — несила, бо нічого добре не розумію! Тепер попала на стежку. І от перше всього взяла собі задачу: слідкувати, щоб добре робочих харчували, а там, далі, я увійду і в саму суть.

Калинович. І суть задавить вас! Вона далеко страшніша, ніжте невідоме колесо, що так лякає вас! Скажу вам, що тепер єсть інтелігентні, чесні хазяїни, сильні духом, котрі борються з старою закваскою в хазяйстві, бажаючи постановити правдиві відносини між хазяїном і робітником, але не знаю, чи їм це вдасться! Таких борців ще мало, правда, тільки не вам ряди їх поповнять!.. Бог з ним, з хазяйством: трудно там правду насадить, де споконвіку у корені лежить неправда! Краще ходім поруч зо мною на корисну працю в школі. Правда, що й там трудно теж, а все ж таки ми труднощі перебором — на те є биті шляхи — і будемо між молоддю насаджать ідеали кращого життя! Будущина в руках нового покоління, і чим більше вийде з школи людей з чесним і правдивим поглядом на свої обов'язки перед спільною громадою, тим скоріше виросте серед людей найбільша сума справедливості!..

Калиновий раптом спохватився, що перед ним уже не учениця, а він читає лекції. Соня його заспокоює і говорить:

— Я прийняла всі ваші ідеали й жажду, і шукаю, де мені їх до життя прикласти... А от і шлях ви показали...

Калинович їй каже, що поки вони підуть своїм шляхом, добре й те, що вона задумала. Однак застерігає, що це буде важко, адже її тато не звик, щоб йому вказував хтось, можуть бути непорозуміння, сварки.

Далі питає, чи говорила вона батькам про їхню власну справу — одруження. Соня відповідає, що мама знає і рада, а батькові хай він скаже сам, якраз на його іменини. І говорить:

— А тільки ви не бійтесь нічого: я вас не зрадю — от моя рука! Калинович (цілує руку). Рука сильна і опертись на неї можна. А як тато не згодиться?

Соня. Тоді я приїду в город і ми повінчаємось та й годі!

Калинович у захопленні від такого рішення. Молоді йдуть до хати грати і співати, щоб розчулити батьків, адже "музика до всякого серця і до всякої душі однаково говорить своїм улесливим, чарівним язиком".

Ява ХІ

Феноген і Ліхтаренко страхають один одного, бо Феноген знає, що Ліхтаренко при здачі буряків взяв із заводу п'ятсот карбованців, а Феноген собі при продажу овець з

купця — двісті карбованців. Ліхтаренко пропонує не сваритися, а домовитися:

— Беріть — я вам не заважаю, не заважайте й мені! Я не візьму по-дурному, а перше зроблю хазяїнові користь, а потім і себе не забуду... Краще зробимо між собою договір: брать, де дають і де можна, а на менших звертать! От ви хотіли вигнать Кліма — так і треба, щоб замазать очі за валахи, бо й він дещо знає, — тільки вам це не удалося; хотіли нашкодити за пшеницю мені, та нашкодили Зозулі... Бо ви чули дзвін, та не знаєте, відкіль він, постаріли, нюхало зіпсувалося!

І розповідає, скільки він за пшеницю одержав баришу, говорячи при цьому, що якби Феноген був з ним у спілці, то і йому б перепало дещо.

Феноген дивується, що Ліхтаренко відкрито говорить про свої махінації так, ніби комусь добро зробив.

Ліхтаренко каже, що він не краде готового, він робить так, щоб все хазяйське було ціле, і йому щоб була користь, "комерческий гендель". І додає:

— Усі рвуть, де тільки можна зірвать, а я буду дивиться та заздують, як люди багатіють? Я не такий! Заздують тільки недотепи!

Феноген дивується, звідки такі люди беруться, на що Ліхтаренко відповідає: "Хазяїни викохали!" І каже, що раніше на війні билися, бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних. Тоді нікого не жаліли, — якщо не ти вб'єш, то тебе вб'ють, — тепер не візьмеш ти, то візьмуть з тебе.

Феноген з Ліхтаренком цілуються й вирішують стати товаришами.

Ліхтаренко навчає Феногена, щоб він не ловив гав при перегоні овець удаваного банкрута Михайлова. Адже "вор у вора краде", там, де раніше брав копійку, тепер хай бере десять. Зате коли щось таке робитиме Ліхтаренко, то щоб допомагав. Феноген обіцяє й просить його не забувати.

Ява XII

Входить Зозуля й каже Феногенові, що той наговорив хазяїнові, а Ліхтаренко не заступився, і він зостався тепер безневинно осоромлений і без хліба.

Феноген цинічно відповідає, що його покарано для прикладу іншим, щоб боялися й берегли хазяйське добро, не брали потай. Зозуля клянеться, що він нічого не брав. Ліхтаренко заявляє:

— То хтось другий взяв; з пальця ж не висмоктали?!

Зозуля питає, чого ж він повинен за інших страждати.

Ліхтаренко. ...От тепер тебе розщитали, гріх покрився, все затихло, і хазяїн заспокоївся, не буде гризти других. Потім, може, ще що пропаде, скажуть: Зозуля взяв, а тебе вже нема, і знову тихо і для других полегкість. Тут колесо так крутиться: одних даве, а другі проскакують!

Зозуля з подивом і жахом питає, невже їм не жаль його, молодого, його честі та сім'ї? Він же нічого не взяв, і навіть красти не навчився, бо тільки торік закінчив землеробську школу. Тепер йому навік закритий шляху житті, ніхто його на службу не прийме.

Феноген говорить, що ніхто йому поганої характеристики не даватиме, а спитають

— вони скажуть, що сам не захотів.

Зозуля з відчаєм питає, чи й хазяїн так думає? Феноген з Ліхтаренком запевняють його, що хазяїн сам звелів його розрахувати. Юнак знову клянеться, що в нього скоріше б рука відсохла, ніж би він щось чуже взяв, і знову питає, невже їм не жаль його. На це йому відповідають, що всі клянуться, "кого приструнчить лихо".

Тоді Зозуля їм говорить:

— ...Серця в вас немає, а честь давно вже втратили, бо ви самі злодюги і не повірите нікому, що він не краде так, як ви. Бодай же дітям вашим до всіх їх діл таку, як ви до мене, мірку прикладали! Кати бездушні ви! (Пішов.)

Ліхтаренко тільки й сказав, що це той дурень, якого і в церкві б'ють. А Феноген додав, що коли б Зозуля попросив, поплакав, то може б і прийняли знову. А він носа підняв, обпаскудив усіх, що коли б хто почув, то подумав би, що вони справді злодії.

Ліхтаренко. Таким дурнем колись і я був... А хто б тепер повірив? Ха—ха—ха! Життя навчить. Молоде — дурне!..

Ява XIII

Виходять Калинович, Соня і Пузир. Пузир хвалить Калиновича за голос і говорить, що йому б піти у протодиякони. Соня зауважує, що вчитель більш забезпечений, ніж протодиякон, але, на думку Пузиря, місце священника "видніше", ніж учителя. І пригадує, що був у нього чабан, який теж так гарно співав.

К а л и н о в и ч. Де ж і голосам бути, як не в народі, що виростає на волі, серед степу широкого! А у вас, кажуть, єсть такі степи, що нагадують собою степ Гоголя?

Пузир. Не знаю, я на степах у Гоголя не бував!

Соня. Гоголь, тату, писатель; він в книжці степ описав дуже гарно.

Пузир. Ха—ха! Який там в книжці степ? От якби він побачив справжній степ без краю, на котрім де—не—де мріють отари овець, а тирса вище пояса, мов шовком, землю укриває і шумить, шумить... Я всю молодість провів у степу...

Калинович дивується, як він поетично малює степ, і прощається.

Ява XIV

Прибігає Харитон і повідомляє про нещастя: Зозуля, одержавши в конторі розрахунок, повісився. Калинович сумно говорить, що його роздавило хазяйське колесо.

ДІЯ ТРЕТЯ

Ява I

Феноген, один, читає листа від Маюфеса, який повідомляє про те, що знайшов йому добрий шмат землі — 500 десятин біля вокзалу для купівлі. Разом з тим пише про новину, що Петра Тимофійовича посадили у в'язницю. Феноген вагається, казати про це хазяїну чи ні. І вирішує промовчати.

Ява II

Входить Марія Іванівна й питає, чи вже вдягнувся іменинник. Феноген каже, що ледве умовив його одягти "крохмальну сорочку і новий сюртук". Зараз хазяїн сидить і "якусь комерцію на щотах викладають".

Марія Іванівна, говорить, що справила в подарунок чоловікові красивий і дорогий халат, але боїться, що він сердитиметься за розтрату. Тому просить Феногена допомогти їй, умовити Терентія Гавриловича купити в Павлині халат за 50 карбованців, решту вона сама тихенько доплатить. І дає Феногену "на чай".

Ява III

Феноген радіє, що гарно почався день, зранку вже має "п'ять рубликів".

Входить Пузир, і Феноген йому каже, що туту них Павлина, кравчиня з города.

Пузир. Знаю. Чого їй треба? Це вже хоче покористуватись іменинами і здерти щонебудь. Терпіть не можу цієї бідноти. Як побачу старця, то, здається, тікав би від нього скільки сили.

Але все—таки велить покликати. Павлина заходить, вітає з іменинами, показує халат. Феноген розхвалює халат з усіх сил; нарешті разом умовляють Пузиря купити. Хазяїн каже, що, мабуть, карбованців десять переплатив, та хай уже буде на бідність. Павлина не витримує й говорить, що цей халат коштує більше двохсот карбованців. Його замовив Петро Тимофійович, але того посадили в острог і тепер йому не до халата. Пузир розгублено й стривожено говорить, що справа погана...

Ява IV

Пузир питає у Феногена, як він думає, чи це правда? Феноген каже, що це, мабуть, із заздрощів люди "плещуть".

Феноген подивився у вікно й каже хазяїнові, що приїхав Золотницький і з ним учитель Калинович. Пузир дивується, чого це такий значний пан приятелює з якимось учителем. І взагалі, чого цей Калинович до них унадився, "як свиня в моркву"?

Феноген припускає, що це до Соні.

Пузир. Отакої! Де ж таки? Рівнялась свиня до коня, та шерсть не така...

Ява V

Пузир один і дуже стривожений звісткою про те, що Михайлова посадили у в'язницю. Боїться за себе, адже й він причетний до махінацій купця.

Ява VI

Заходять економи, Куртц і ще кілька чоловік. Вітають з іменинами, орденом і обжинками, підносять хліб і вінки з колосся.

Пузир розпитує про господарство — скільки кіп зібрали, говорить, щоб починали раніше копання буряка, бо його дуже багато. Ліхтаренко повідомляє, що мануйлівці тепер у нього в руках, — забрав і селянську, і казенну землю в оренду на десять літ. Пузир розпитує, чому взяв землю й говорить, що дорого. Ліхтаренко запевняє, що все це окупиться за рахунок дешевої робочої сили. Пузир докоряє, що міг би й дешевше взяти, та не зумів.

Ліхтаренко. Не можна було ніяким способом: десять разів мусив напиватись з мужиками, музику наймав, сам танцював, насилу витанцював! Одних розходів на підкуп несогласних та на угощення — п'ятсот сорок вісім рублів тридцять дев'ять копійок.

Пузир бідкається, що такі розходи, але все ж хвалить Ліхтаренка й обіцяє 5

відсотків з прибутку від оренди. І говорить, що на "земському собранії" дізнався, що під Херсоном голод, мужики продають худобу за безцінь, тож треба поїхати туди і скупити якомога більше овець.

Куртц жаліє бідних мужиків і підносить хазяїнові в подарунок чучело баранчика. Пузир дякує і йде до гостей.

Ява VII

Усі розглядають чучело баранчика і сміються, бо в того на шиї медаль. Ліхтаренко радить зняти, бо хазяїн може подумати, що Карло Карлович в насмішку над ним причепив чучелові на шию орден.

Ява VIII

Ліхтаренко крадькома дає Феногенові гроші, кажучи, що він заробив дещо, то ж і ділиться з ним. І питає, чи не заробив Феноген де. Феноген хитрує, говорячи, що тепер не ті часи... Ліхтаренко каже, щоб він не прибіднявся, бо вже поміщик і матиме незабаром п'ятсот десятин. Феноген здивований, звідки той усе знає.

Ява IX

Феноген лічить гроші, які йому дав Ліхтаренко, і подумки прикидає, скільки ж самому економу дісталось. І говорить сам до себе: "Змій, а не чоловік: скрізь здере і всіх спокусить".

Входять Пузир і Золотницький. Пузир усе розпитує, чи не чув хто яких міських новин.

Золотницький вітає Феногена з іменинником, дарує гроші, примусивши й Пузиря щось подарувати вірному слугі — все—таки тридцять п'ять років чоловік служить, права рука. Пузир знехотя дарує Феногенові валаха. Той радіє, що все дають та дають, такий щасливий день.

Золотницький хоче подивитися копи пшениці. Пузир із радістю погоджується, бо він і сам хотів поїхати.

Раптом Золотницький бачить халат і підсміюється, мовляв, дочка примусила купити? Пузир говорить, що сам купив, та коли він подобається гостеві, то може продати за сто карбованців. Золотницький купує халат, а Феноген бідкається, що даремно бідна Марія Іванівна клопоталася.

Золотницький хвалить Пузиря, що той причепурився, хвалить розумну освічену дочку, яка має ще й талант до музики. Чути, як співають Соня і Калинович. Золотницький починає розпитувати, якої думки Терентій Гаврилович про Калиновича, і все розхвалює того. Говорить, що цей освічений талановитий молодий чоловік якраз пара для Соні.

Пузир, дивується — як, отой "голодрабець"? У Соні вже є жених — Чоботенко, мільйонер.

Золотницький. Високий до неба, а дурний як треба. Найшов жениха! Він же безграмотний баран... І навіщо шукати багатого жениха, коли ти сам багатий. Треба шукати того, чого у тебе бракує.

Пузир. Я так і роблю: шукаю, де б більше купити землі, бо скільки б чоловік її не

мав — все бракує.

Золотницький починає розпитувати Пузиря, чи приємно йому носити орден, чи, може, й два, і зірку, і щоб говорили "ваше превосходительство". Пузир говорить, що, безумовно, приємно, але до чого це, не розуміє. Тоді Золотницький каже, що ні він, ні Чоботенко справжніми генералами ніколи не стануть, хіба що "буряковими" та "овечими", а от Калиновим може стати професором, директором гімназії, і йому всі говоритимуть "ваше превосходительство".

Пузир. Чи буде він генералом, чи ні — я не знаю; а чим він є — я бачу, і дочки своїї за нього не віддам.

Ява X

Входять Соня і Калиновим.

Золотницький. Дорога Софія Терентіївна, я тут обстрілював позицію і бомбами, і гранатами і шрапнеллю сипав — не помагає! Неприя-тельуперто не здається. Давайте візьмемо в перехресний вогонь.

Соня здогадується, що батько не погоджується віддати її за вчителя. Пузир говорить, що в неї є вже жених — Чоботенко, дочка відмовляє, що ніколи за нього не піде. Тоді Пузир каже, що він не хоче "зятя з вітру, бідного приймака".

Калинович ображається й говорить, що любить Соню, а не її багатство, і у прийоми ніколи не піде, візьме наречену й без приданого, а своє добро Пузир хай хоч і старцям роздасть.

Пузир (обурений). Я сорок літ недоїдав, недопивав, недосипав, кро-вію моєю окипіла кожна копійка, тепер взятъ і віддати усе моє добро старцям! ...Ні! Так не буде. Ви не з того тіста, до якого ми привикли.

Соня. Тату, багатство душі не має і не буде себе почувать нещасним, у кого б в руках не опинилось, а я маю живу душу, котрій натурально бажати бути щасливою з тим, кого любиш! А коли вам жаль вашого добра, хай воно буде при вас, мене ж віддайте отак, як я стою, за Івана Миколайовича, і ми будемо щасливі! Чого ж ще треба?

Пузир відповідає, що вона думає лише про своє щастя, а що буде з ним? Усім бажає добра, а батькові? І додає:

— Скоріше вогонь розіллється водою, ніж я дам своє благословення на такий шлюб.

Ява XI

Золотницький. Дика, страшенна сила — нічого з ним не зробиш без боротьби.

Калинович каже, що краще було б сьогодні, на іменини, не чіпати цього питання. Соня розгублена і прохає поради в Золотницького. Той обіцяє поговорити з батьком ще раз.

Ява XII

Золотницький кличе Феногена і просить сказати хазяїнові, що він уже їде й хоче з ним попрощатися. Феноген бідкається, мовляв, справи погані, раз гість їде без обіду.

Ява XIII

Золотницький вирішує, що треба з Пузирем не сперечатися, а "третирувати" його,

"тоді він пом'якшає". І питає у Феногена, що хазяїн робить.

Феноген. Якусь комерцію викладають на щотах. Вони ніколи даремно не сидять.

Входить Пузир і питає, чи знову Золотницький буде його Калиновичем мучити. Той відповідає:

— Мужик ти був, мужиком ти і будеш!... Хоч би уважив на те, що я сватом; сказав би: подумаю і дам відповідь, а то як чабан обійшовся з освіченою людиною. Нога моя не буде у тебе... я зараз їду.

Пузир каже, що як йому завгодно, тільки щоб віддав гроші за халат.

Золотницький. Я вишлю їх на пам'ятник Котляревського, бо ти з губи зробив халяву: обіцяв і не вислав.

Пузир жахається, що пропадають його гроші, і каже, що він за десятку може поставити тому письменникові такий хрест, який за версту буде видно.

Золотницький сердиться і просить скоріше подавати йому коней їхати додому.

Ява XIV

Золотницький виходить і говорить Калиновичу й Соні, який Пузир упертий та роздратований. І Соня з учителем вирішують їхати разом якнайшвидше звідси. Соня засмучена і знервована, але каже нареченому, що від свого, рішення не відступиться, і якщо батько не дасть за два тижні згоди, то приїде в город, і вони повинчаються. Калинович навіть жаліє батька Соні, адже він втрачає усі свої надії і сподівання. Потім говорить, що гніздечко у нього готове — тихе, привітне — і жде голубку.

Ява XV

Феноген. А я таки угадав: цей голодранець свата нашу Соню. Ні, брат, не в ті взувся.

Входить Маюфес і питає, чому це гості так рано з іменин роз'їжджаються, може, дізналися про діло? І розповідає, що слідчий з особливо важливих справ посадив у острог таких хазяїнів, як Зенделевич і Петренко, може добратися і до Терентія Гавриловича.

Феноген питає, при чому ж тут його хазяїн. Маюфес відповідає, що Пузир взявся сховати від кредиторів дванадцять тисяч овець. Тоді Феноген говорить:

— А хто ж це докаже? Купив.

Маюфес (хитро вимовляє). Ну, коли мені заплатять, я можу мовчати, але гроші за продані вівці по книгам Михайлова не показані, — треба заплатити шістдесят—сімдесят тисяч!

Феноген каже, що, мовляв, заплатити — і край, але Маюфес заперечує, говорячи, що слідчий — страшний чоловік, поки усе розслідуватиметься, саджає підозрюваних у в'язницю, може й Пузиря посадити. Про це Маюфес і приїхав поговорити з хазяїном, але той поїхав оглядати копи. Феноген питає про маєток для себе, а фактор вимагає від нього розписку, що в разі купівлі йому належить віддати п'ятсот карбованців.

Ява XVI

Вбігає парубок і кричить, що трапилося нещастя — хазяїн упав і не може піднятися. Треба бігти рятувати.

Феноген. На килим! Беріть ті носилки, що гній виносять з конюшні, і бігом туди, я зараз.

Соня пише записку Івану Миколайовичу в місто, щоб прислав лікаря.

Несуть Пузиря, який важко стогне. Марія Іванівна з тривогою питає Феногена, що все ж таки трапилось.

Феноген. Вони поїхали полюбуватись на копи і отут, зараз за ровом, побачили біля кіп чийхось гусей, що смикали копу, прудко під'їхали до гусей, схопились з бігунків і погнались за гусьми, та спіткнулися через ритвину і сильно упали.

Ява XVII

За допомогою двох робітників входить Пузир, стогне й говорить, що всередині щось ніби ножем ріже, дихнути не можна. Йому кажуть, що послали за лікарем, а він відповідає, що краще хай за фельдшером, а не за лікарем пошлють.

Ойкаючи, Пузир просить покликати Маюфеса, якого він бачив у дворі, і спитати, чи справді посадили Михайлова за злісне банкрутство. Феноген вирішує сказати правду сам і говорить хазяїнові, що дійсно посадили.

Пузиреві робиться погано.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Ява I

Марія Іванівна і Феноген ведуть Пузиря під руки, садовлять у крісло й обкладають подушками. Соня говорить батькові, що лікар заборонив йому хвилюватися. Але Терентій Гаврилович каже, що він ще гірше тривожиться, якщо не зробить розпоряджень по господарству. Просить Соню написати Золотницькому, щоб приїхав миритися. І бідкається, що хвороба прикувала до ліжка, а йому треба їхати скупляти вівці, бо помічники, напевне, переплачують, він купив би дешевше.

Ява II

Маюфес говорить Пузиреві, що його заяву слідчий забрав, але поки не буде доведено, що вівці взяті на випас, заява не допоможе. Треба хорошого адвоката. А йому слід заплатити десять тисяч, за менше він не візьме справу. Пузир хапається за голову й відмовляється від адвоката. Питає Маюфеса, може б, він посвідчив, що ніхто нічого не знав, і вівці взяті на випас. Фактор відразу цікавиться, скільки йому дадуть за таку послугу. Пузир обіцяє сто карбованців, а Маюфес сміється й говорить, що якщо менше тисячі, то він і слухати не хоче. Пузир, пересилюючи себе, обіцяє дати такі гроші. Маюфес вимагає їх зразу, тоді хазяїн просто виганяє його. Маюфес іде і у дверях каже, що тепер свідчитиме проти Пузиря.

Феноген заспокоює хазяїна і говорить, що знайде таких свідків, які під присягою скажуть усе, що завгодно — "і що бачили, і чого не бачили, і що знають, і чого не знають". А дати їм треба усього по двісті карбованців. Пузир питає, хто ж ті свідки, і Феноген відповідає, що це вони з Ліхтаренком.

Пузир (через сльози). Вірний слуга... Спасибі тобі! Кращих свідків і не треба. (Витирає очі.) Ти і дурно покажеш, щоб врятувати свого хазяїна від сорому, я тебе знаю.

Феноген. Покажу, ей покажу, дурно покажу... А ви свого вірного слугу подаруєте, —

дасте на дорогу до слідователя двісті карбованців.

Пузир із зітханням обіцяє й велить послати за Ліхтаренком.

Ява III

Лікар картає Пузиря, що той не лежить, а він відповідає, що не може лежати — хазяйство.

До Феногена заходить Маюфес і питає, коли вони поїдуть оглядати землю для купівлі. Фактор страхає Феногена, що коли він не поспішить, то землю хтось купить, зараз такий час настав — усім земля потрібна. Феноген каже, що відпроситься в хазяїна на завтра, а Маюфес підтакує, мовляв, пора вже самому стати хазяїном.

Феноген. Ох, не кажіть! Запізнився, здорово запізнився, давно пора.

Маюфес. Зате ж який опит і яку практику маєте! Ви своє надолужите. Коли ви могли обманювати Терентія Гавриловича, то кого ж після цього ви не обманите.

Далі фактор каже, що Феноген незабаром так розбагатіє, що гнатиме його, бідного Григорія Мойсейовича в шию. Феноген говорить, що Маюфес і справді багато захотів — тисячу карбованців за свідчення. От вони з Ліхтаренком зроблять це і за двісті карбованців. Маюфес дивується і жахається, що добрі християни можуть за такі гроші невірну присягу складати і хрест цілувати. Феноген вдоволено підсміюється, що перебив Маюфесу заробіток і говорить, щоб той не трудився даремно — не засоромить. Що можна іншим, те можна і йому, інакше усі б вважали його останнім дурнем.

Ява IV

Маюфес айкає, що нещасний він чоловік, "з рота вирвали такий заробіток!"

Ява V

Соня і Калинович розмовляють між собою. Дівчина дякує вчителю, що приїхав. Той говорить, що він зробив це не без внутрішньої боротьби — боявся образити своїм приїздом її батька. Соня дуже тривожиться хворобою батька, просить поради. Лікар каже, що треба операцію робити, а Терентій Гаврилович не хоче. Калинович пропонує запросити ще й професора.

Ява VI

Приїздить Золотницький, і Соня дякує йому. Петро Петрович говорить, що хоч Пузир і образив його як свата, але коли чоловік при смерті, то все забувається.

Ява VII

Золотницький питає лікаря про здоров'я хворого, і той говорить, що потрібна операція. Пузир не погоджується, тривожиться, що немає шахмейстера з вівцями, і збирається сам їхати купувати худобу.

Вирішили усі разом умовити Пузиря на операцію — це єдиний вихід. Золотницький розпитує, як усе трапилося, і йому розповідають історію з гусьми.

Золотницький. Класична птиця! Рим спасла, а хазяїна погубила.

...Мені страшенно жаль Терешка, а разом з тим я ледве здержую гомеричний сміх, коли намалюю перед собою картину погоні за гусьми!

...Не можу не підкреслити: у чоловіка двадцять дві тисячі кіп однієї пшениці, — ну і треба ж йому гнатись за гусьми, що скубли одну копу!

Лікар. Типічно!

Калинович просить облишити цю розмову, бо коли в домі таке нещастя, висміювати не пристало.

Ява VIII

Золотницький питає Феногена, чи не спить Терентій Гаврилович. Феноген говорить, що де там — тривожиться господарством. Зараз почув, що замекали вівці, і хоче подивитися з вікна тієї кімнати, звідки усе добре видно. Соня заперечує, що йому не можна вставати. Але Феноген говорить, що раніше хазяїн і не так хворів, а господарство не кидав, навіть їздив на ярмарок скуповувати худобу.

Соня просить Золотницького зараз же піти до тата і умовити згодитися на операцію.

Ява IX

Ф е н о г е н {сам до себе). Де там вони умовлять, де там не пустять. Щоб хазяїн не побачив новий товар? Та він рачки сюди прилізе, та скоріше він умре. Жде тих овець, як свята, зна, що вони тут, і він їх послухає, буде лежать?

Ява X

Лікар гнівається й каже, що не знає, що робити з таким упертим чоловіком, як Терентій Гаврилович. Не пускати його, коли він уперто хоче вийти, — це ще гірше для нього, однаково що навмисне дратувати, тривожити. Соня в розпачі:

— Невже ж вівці йому миліші, ніж життя?

Лікар. Хазяйство або смерть — такий девіз!

Соня просить лікаря ще раз спробувати умовити батька.

Ява XI

Феноген розмірковує над словами лікаря "хазяйство або смерть" і думає, що це дуже правильно сказано. "Земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші, — оце життя!" А як раптом цього всього не стане, то не варто й жити. Коли б у нього пропали ті гроші, що має, то зараз би повісився.

Ява XII

Входить Куртц і говорить, що він купив вівці й зараз буде показувати їх перед вікнами. Феноген питає, чому купив. Куртц відповідає, що по рублю десять, рублю двадцять.

Феноген (набик). Виходить, Карло цапнув більше за мене, а я його лічив дурнем!

Ява XIII

Дружина й дочка ведуть Терентія Гавриловича.

Золотницький. А?! Смерть за плечима, а він плаче, що його не пускають подивитися на овець.

Лікар. Воюющий мечем од меча гибнет. Хазяйство його меч, від нього й смерть. Так мусить бути, і не варт сперечатись!

Пузир. Бог з вами, що ви собі вигадали: лежи, коли вівці пригнали? Я не смертельний.

Входить Куртці розповідає, що купив вісімсот овець, давав стільки, скільки просили,

бо торгуватися не вміє, особливо коли селянин плаче, і вся сім'я плаче. Адже й те, що він платив — майже нічого. Пузир розчарований і говорить, що в такому разі краще б він і не купував, адже Феноген купив по рублю вівцю, а Чобіт взагалі по сімдесят п'ять копійок. 1 каже, що післязавтра сам поїде з Феногеном купляти худобу.

Ява XIV

Феноген доповідає, що приїхав урядник і хоче бачити хазяїна. Пузир відповідає, що хай підожде, і просить повернути крісло до вікна. В цей час проходять вівці. Пузир примовляє:

— О овечки! Хороші... Єсть з кордюками... Худі, бідолаги. Нічого, одго-дуємо. Восени чистої прибилі два карбованця на штуці...

І продовжує:

— Бирі мої, бирі! Цкелей! У, ви славні, биречки мої. Іч, як ідуть, мов військо перед генералом. Недурно Петро Петрович звав мене овечим генералом.

Потім зітхає й каже, що ніби легше стало йому, мабуть, налив прорвало всередину.

Ява XV

Прибігає Харитон і повідомляє, що в Мануйлівці бунт. Робітники розбили Ліхтаренкові голову. А трапилося це через те, що економ зменшив ціну за роботу і взяв працювати лише половину людей, зовсім не так, як домовлялися при здачі землі в оренду. А тут це строкові робітники почали ремствувати за харчування. Так слово за слово і пішло. Хтось вилаяв Ліхтаренка, а той вистрілив з револьвера. Тоді в нього кинули каменем і розбили голову. Тепер Ліхтаренко сидить у конторі й палить у вікно з револьвера. Люди відступилися, але похваляються підпалити двір і тік.

Пузир починає лаятися і велить Феногенові дати телеграму губернатору, щоб вислав підмогу, а Харитонові їхати в Мануйлівку і тримати його в курсі справ. Тоді звертається до всіх і говорить, що, мовляв, де там лежати, коли тут такі справи. От зробив сам усі розпорядження — і ніби легше стало. Лікар тихцем говорить Золотницькому, що, мабуть, налив лопнув і почалося зараження крові, адже хворого б'є пропасниця.

Ява XVI

Пузир просить покликати урядника й говорить йому, що в Мануйлівці бунт, отже, хай він бере людей звідси і їде туди наводити порядок. Урядник відповідає, що це не його справа, у нього є інше важливе доручення:

— Поділу злосного банкрота Михайлова слідовatelj постановив сьогодні привести вас для допроса як обвиняемого в сокритті дванадцяти тисяч овець.

Пузир як громом уражений, гарячково кричить, що він взяв у Михайлова вівці тільки на випас, і свідки того є. Урядник говорить, що він нічого не знає, йому звеліли тільки доставити обвинуваченого під караулом для допиту.

Пузир (нервово часами витирає піт). Чуєте? Он які люди понаставали: прахвости із прахвостів, анафеми із анафем! Обмане, обікраде, заріже, ограбить, чортові душу продасть — аби гроші! Ні сорому, ні честі!.. Чи чувано коли про такі діла? Голяк масті Петька Михайлов, не маючи ні шеляга в кишені, умудряється брати гроші в банках, без

грошей бере товари на фабриках, скрізь позичає, і всі дають! Багатіє не по дням, а по часам, тисячі бідолаг несуть йому гроші, яку банк, на проценти, а потім раптом шарах: банкрут! І такий злодій, мошенник, грабитель тягне за собою в тюрму чесного, ні в чім не винуватого хазяїна. Ідольське... Прокляте діло.

Золотницький намагається заспокоїти Терентія Гавриловича, а той просить допомогти йому, врятувати його честь. Петро Петрович обіцяє зробити все, що може, і говорить, що брат Калиновича прокурор і допоможе, справедливо полегшить його становище.

Пузир (тихо). Просіть від мене Калиновича... Нехай вибачить.... Я дам благословення на шлюб з дочкою... (Тяжко переводить дух, пропасниця б'є його, він витирає піт і говорить про себе.) Обіцать можна все, аби вирятував... Обіцянка — цяцянка...

Лікар умовляє Пузиря піти відпочити. Терентій Гаврилович заспокоює усіх, говорячи, що налив прорвало, обійдеться без операції. От тільки пропасниця—лихоманка причепилася, але нічого, це пройде, і завтра він поїде з Феногеном вівці купувати.

Потім говорить Феногенові:

— Скажи, Феноген, Карлу, що одна овечка з послідніх, біленька з кордючком, має поранений хвостик; друга, чорненький лоб, шкандибає на праву задню ножку. Нехай Карло обдивиться, щоб часом не згинули — шкода худоби і потеря...

Лікар говорить Золотницькому, що хворому залишилося два—три дні життя. Урядник питає, що ж йому тепер сказати слідчому. Золотницький відповідає'.

— Скажіть слідователеві, що Терентій Гаврилович одібрав повістку від смерті і скоро дасть показаніє перед богом.